

La configuració del perfil municipal en la xarxa urbana del regne de València (1238-1329)

Rafael NARBONA VIZCAÍNO
Universitat de València

Al llarg del segle XIII, la xarxa de viles poblades a instàncies de Jaume I va significar un model colonitzador de vocació urbana i mercantil amb un heterogeni conjunt de realitats, des de fundacions completament noves fins a trasllats topogràfics dels antics enclavaments islàmics cap a altres de més estratègics, i també remodelacions en profunditat de les antigues alqueries i medines musulmanes. Este procés d'incorporació del territori a un nou model cultural ha sigut percebut i singularitzat des de la perspectiva de cristianització de l'espai, bé mitjançant la colonització i transformació de l'espai rural i agrari o bé mitjançant la progressiva remodelació urbanística de la medina islàmica. No obstant això, cal insistir en alguns elements comuns a esta nova trama de realitats socials i polítiques de la cristiandat, perquè les viles adoptaran de manera progressiva unes formes d'administració i de govern, dotades d'unes primeres i rudimentàries magistratures, que garantiran una certa coherència supralocal en el territori. L'extensió del fur de València i la reproducció de les formes d'organització civil assajades a la ciutat de València, inspirades en l'últim dret romà i concretament en el Codi de Justinia (Petit, 2002), van permetre construir una estructura institucional homogènia a les viles, que va servir per a articular el braç reial en les primeres Corts del regne de València.

L'anàlisi de la legislació donada per Jaume I als valencians i la creació d'una particular estructura de govern, recolzada en magistratures singulars, permeten comprovar com els furs, els privilegis i les pràctiques de govern introduïdes pel Conqueridor a València, així com la seua progressiva extensió a les viles del regne, van crear un nou espai polític a la geografia de la cristiandat feudal. La incorporació del regne de València com a membre de ple dret a l'estructura política de la Corona d'Aragó va gaudir, a més a més, d'una situació avançada de modernitat, en què els poders sobirans desplegats per la monarquia constituïrien la pedra angular del seu desenvolupament en els segles baixmedievals. S'ha de recordar que la pràctica totalitat de les institucions valencianes —concebudes de forma embrionària— tingueren el seu origen en l'activitat legislativa de Jaume I, amb la qual van ser regulades (Narbona, 2008a).

Des del 1238, el Costum —després furs— i els privilegis de Jaume I van sostenir la vigència i la legitimitat de la major part de les institucions valencianes, en concedir un espai polític successivament ampliat per a la representació social i veïnal, primer en els municipis i després en el braç reial de les Corts. Gràcies als seus furs i privilegis va aconseguir consolidar-se una organització municipal comuna per a tot el territori, inspirada en la coordinació dels veïns a través de les magistratures col·legials i renovables, com els jurats, el consell i el cúria, després justícia. També les primeres assemblees parlamentàries, després Corts Valencianes, representatives dels estaments del regne: el braç eclesiàs-

tic, el nobiliari i el ciutadà. Mitjançant el batle general i la xarxa de batlies a ell subordinades es va organitzar la hisenda pública entorn del patrimoni reial; i amb la delegació de les facultats en la gestió territorial i militar, per mitjà d'un lloctinent regi, s'aniria forjant el càrrec de la Procuració, després Governació foral, etcètera (Narbona, 2008b).

Però en la meua conferència em centraré exclusivament en la primera organització de la vida civil, que va tenir com a conclusió la creació del regne de València.

La construcció d'una trama institucional en els primers enclavaments poblacionals del regne va seguir la pauta traçada a la ciutat de València. Acabada la primera fase de la conquesta, Jaume I va iniciar una autèntica política municipal per al govern dels hòmens i el control del territori. La creació d'un fur de València amb fortes bases romanocàniques i la seua progressiva extensió a tot el territori sotmès a la seua autoritat van tindre, sens dubte, forts fonaments polítics. Al llarg de tot el segle XIII, la primitiva llei de València ciutat —el Costum— serà utilitzada per a estendre primer una fórmula institucional de caràcter local, encara que prompte es transformarà en una llei amb vocació d'aplicació general en el mateix regnat de Jaume I (López, 2001). Precisament, l'extensió d'estos furs de València suposaria l'inici de l'organització del territori. De forma paral·lela a la consecució de la primera colonització es creaven els trets institucionals i específics en el regne, de caràcter original en la seua conformació i contingut jurídic respecte a les estructures coetànies de Catalunya i Aragó.

El centre d'experimentació per a la dotació institucional va ser la ciutat de València, on els oficials reials de caràcter local i territorial (cúria, mostassaf i batle des del 1239) previstos en el mateix codi del Costum no tardarien a donar pas a collegis de representació corporativa constituïts per veïns notables, pel denominat *consilium proborum hominum* o consell de prohoms, cristallitzats en pocs anys fins a formar institucions com els jurats, més el cúria-justícia, sempre acompanyats amb el mostassaf i l'omnipresent Consell assessor de totes les matèries administratives i judicials de la vida ciutadana. Esta pauta o model de govern de les comunitats locals —encoratjada per la monarquia— desenvolupava una estructura de govern paradigmàtica, que es va difondre per les principals viles del regne com a territorialització dels furs i privilegis de la ciutat.

La creació d'estes primeres institucions municipals tan obertes i participatives —almenys a l'hora d'escoltar la veu dels veïns— promocionava l'assentament dels successius contingents repobladors, fonamentant la construcció d'un nou país en la cristiandat medieval, gràcies a la proliferació d'una cada vegada més nombrosa xarxa de nuclis de petita i mitjana dimensió que, presidint comarques senceres, donaven cohesió a un territori amb fortes connotacions de frontera encara en el segle XIV.

De la mateixa manera, el dret foral seguiria un procés ininterromput de desenvolupament que, amb successives reformes i afegits —amb nous furs i privilegis—, va acabar creant un corpus legal coherent, si bé aquelles institucions serien modificades i millorades al llarg del segle XIII i encara després, durant tot el període foral, fins a dotar-les de tota la seua complexitat. Així, la regulació de les institucions municipals quedava inserida dins del corpus legal reial des de la territorialització dels furs i, per tant, estesa al llarg dels principals centres de població valencians (Narbona, 1990).

De quin manera i dins de quin marc es va produir la consolidació del regne?, i quin paper van exercir les viles reials en el procés d'eclosió política? Les monarquies europees van iniciar la tendència a recuperar i introduir l'últim dret romà com a marc legal d'una acció política que subratllara l'hegemonia règia en l'exercici ple de les seues facultats sobiranes, de manera que aniria desplaçant sistemes anteriors, inspirats en els usos i pràctiques feudals i vassallàtics (Burns, 1981). La seua introducció als regnes de la Corona d'Aragó es va produir gràcies a l'afluència dels escolars formats a les universitats de Bolonya i Montpeller, a la difusió de compendis i extractes de dret imperial i a la utilització de les

pràctiques notariales pels escrivans públics, seguint la pauta dels formularis rescatats de l'antiguitat. Bon indicatiu del procés de recuperació del dret i de la renovació de les pràctiques de govern al segle XIII es comprova en la constitució de l'Arxiu Reial, un apèndix específic de la Cancelleria on es conservarien i es consultarien les escriptures, ordres i decisions de la monarquia per al desenvolupament futur dels afers polítics.

Al llarg del regnat de Jaume I, este corrent romanista cobraria especial efervescència, atesa la presència a la cort de juristes com Ramon de Penyafort, redactor de les Decretals del Papa Gregori IX; el bisbe Vidal de Canyelles, compilador dels furs d'Aragó, i Pere Albert, canonge de Barcelona reunificador dels costums feudals catalans (usatges); o d'altres com Guillem Botet a Lleida, etc. Fet i fet, als territoris recentment conquerits com Mallorca i València aquell corrent romanista cobraria major vigència. En ambdós espais es construïren regnes que recollien també les influències dels drets del Baix Aragó, de la Catalunya Nova i d'alguns aspectes profundament renovats de la tradició islàmica. Eixa simbiosi entre conquesta i renaixement legal del dret es mostraria fructífera a València, gràcies al fet que el Codi de Justinià va ser adaptat i reelaborat pels glossadors, i també augmentat per la pròpia producció canònica i eclesiàstica per a aplicar-se en una nova compilació, la de València (Hernández-Tejero, 1998).

Resultat d'esta síntesi, es forjaria el Costum de València, un text que, com les cartes de franquícies de Tortosa i Lleida, s'inspirava en els codis romans o *ius commune*, en el Codi de Justinià, en el Digest, en les Institucions, etc. (Loscertales, 1946). L'adaptada compilació valenciana seria publicada poc després de la conquesta de la capital i abans de la conclusió de la conquesta del regne, si bé els estudiosos no es posen d'acord a l'hora de fixar-ne la data amb exactitud i encara discuteixen si va ocórrer l'octubre del 1238, el 1239 o l'any següent. En qualsevol cas, el Costum va ser concebut com un codi d'aplicació local en què s'enunciava un ampli terme ciutadà —compès entre Morvedre al nord; Olocau, Xiva, Bunyol i Alzira, per l'oest, i Cullera al sud—, encara que ja s'ha avançat que Jaume I el va estendre gradualment a les principals viles del regne i després va conformar la base embrionària del corpus legal del regne, és a dir, dels furs.

El 1261 el Costum es transformà en furs, patí afegits i reorganitzacions, es traduï al romanç, i a partir de llavors la monarquia intentaria aplicar-lo a tots els llocs poblats, especialment concebuts amb vocació urbana, que en aquella data eren vint-i-nou localitats, però trenta-cinc l'any de la mort del rei (Dualde, 1950). En este sentit, és simptomàtic que eixa primitiva llei municipal recollira els rudiments d'organització municipal utilitzables a València ciutat (el cúria, el mostassaf i el Consell de prohoms). Després, els furs deixarien d'incloure les noves ordenacions per al regiment polític i administratiu de les comunitats veïnals, ja que la nova organització creada el 1245 per mitjà de les facultats col·legiades dels jurats, el consell, el justícia i el mostassaf tan sols quedava reflectida en els privilegis de la ciutat de València. L'aplicació territorial dels furs seria concebuda per a tot l'àmbit del regne, ja que estes institucions municipals només afectaven inicialment un reduït nombre de viles reials, mentre que una part considerable de llocs i territoris rurals havien sigut concedits com a recompenses de cavallers i nobles, i estos senyorius, que no tenien dotació de l'avantguardista organització municipal valenciana, tampoc no podrien sostroure's de la llei general. En territorialitzar els furs de València, Jaume I dotava altres viles de les institucions de la capital, que en ser particulars quedaven regulades entre els privilegis (Romeu, 1972).

Mentre que els furs constituïen una acció legal consentida a les Corts pel rei i els tres braços del regne, i en conseqüència eren una llei general, els privilegis emanaven del monarca i tenien en principi una aplicació restrictiva als llocs beneficiats. No tenien caràcter general perquè la decisió d'aplicar-los

era bilateral, corresponia a les parts —monarquia i ciutat—, i, per tant, no obligaven l'estament eclesiàstic ni el nobiliari. Els furs no podien modificar-se sense consentiment dels braços del regne, encara que totes les matèries no tractades podien ser regulades sense la intervenció de les Corts mitjançant els privilegis (López, 2001). D'altra banda, els privilegis eren documents solts, d'extensió variable i generalment curts, promulgats pel rei en qualsevol moment i lloc, expedits pel sobirà a petició de part, com a conseqüència de la necessitat de formular normes jurídiques sense esperar la convocatòria de Corts. En este sentit, les dotacions règies de fórmules institucionals als diferents llocs poblats estaven en relació directa amb la seua importància estratègica, econòmica i repobladora. Per això els privilegis foren atorgats puntualment als enclavaments locals en distintes èpoques i en formes diferents.

El Costum va incorporar privilegis atorgats a la ciutat de València almenys entre el 1239 i el 1252; d'esta manera es convertien en lleis locals que es donaven a altres viles en un Costum refós, com es llegirà més avall, i només des del 1329 les Corts Valencianes van promulgar furs nous. Per això, des del 1252 va aparèixer un llibre de privilegis independent de la compilació actualitzada del Costum de València. Finalment, amb la universalitat que atorgava la territorialització dels furs i privilegis de València a tot el regne, les viles van compilar els seus propis llibres de privilegis, com en el cas d'Alzira, d'Alacant o de Xàtiva, que en realitat copiaven els de la ciutat de València i n'afegien a vegades algun de nou.

La trajectòria en la formació del dret valencià presenta una clara correlació respecte a les etapes de la conquesta i la colonització. La fase castel·lonenca va estar caracteritzada pel protagonisme de la noblesa i per la concessió d'unes cartes de poblament que remetien globalment a una llei general d'un altre lloc, principalment al fur de Saragossa o al Costum de Lleida. Després de la presa de la capital (1238), el monarca va intervenir directament per a començar a limitar l'expansió senyorial per mitjà de la difusió del fur de València a una quantitat creixent de llocs. Els furs representaven una renovació d'acord amb els nous corrents legalistes, perquè tendien a minvar els privilegis de la noblesa i a subjectar a la llei règia totes les condicions socials, en reduir l'autoritat dels senyors, limitar la independència del clergat i augmentar l'autoritat dels justícies municipals, a més d'autoritzar i limitar la intervenció directa dels oficials del rei (Garcia Edo, 2002).

La transcendència de la difusió d'una legislació valenciana amb fortes influències del dret romà radicava en les seues connotacions polítiques: el rei es reservava les competències de l'administració del dret civil i criminal. La construcció de l'estat monàrquic suposava la recuperació dels poders escindits, políticament, jurisdiccional i territorial, que en mans dels feudals convergien amb la nova llei cap a la figura del monarca, enfortint la seua presència en l'emergent societat civil enfront dels poders de l'aristocràcia. El sobirà, com a presumpte emperador en el seu regne, intentava atribuir-se la titularitat de la funció legislativa, encara que, a tots els estats de la Corona d'Aragó, la promulgació de furs o constitucions seria consensuada en l'assemblea dels grans, juntament amb els braços eclesiàstic, nobiliari i reial. El pactisme quedaria institucionalitzat al segle XIII amb les Corts de cada regne, mentre que la pugna noblesa-monarquia s'evidencia a València pels intents de difusió del fur reial enfront del fur d'Aragó. La colonització, l'assentament de pobladors, la posada en marxa dels cultius, l'organització dels centres urbans, la defensa de les fronteres, etc. exigien un ampli pla d'ordenació jurídica. Les cartes de poblament imposaven els estatuts bàsics de la vida social, però allò referent a la legislació general tan sols podria dotar de contingut polític els interessos de la monarquia.

Els historiadors han anat acceptant el pacte implícit dels nobles aragonesos amb Jaume I, per mitjà del qual estos haurien de reservar-se la seua projecció sobre les terres islàmiques de València per a compensar els compromisos establerts pel monarca i els catalans en la conquesta de Mallorca.

Esta raó justificaria la política de concessió de cartes de poblament amb referència al fur d'Aragó al nord castellonenc, i en concret fins al límit d'Almenara i la Vall d'Uixó, així com la preponderància quasi absoluta de la iniciativa nobiliària en la primera fase de la conquesta i la repoblació. Per això, la promulgació del Costum de València després de la caiguda de la Balansiya islàmica havia previst la seua aplicació local, amb un radi d'acció restringit a l'ampli terme de la ciutat.

Només des del 1261 la iniciativa règia pretenia convertir el Costum local en llei general o furs per a tot el regne. El 1278 s'estenien a Morvedre, Xàtiva, Alzira, Gandia i altres llocs sense determinar. I només des del 1283 el fur valencià es difonia entre un nombre més gran de poblacions, quan Pere el Gran va generalitzar les franquícies de la ciutat a totes les localitats que volgueren acceptar-les. Aquella llei acabaria fent-se quasi universal el 1329 amb l'aplicació de la jurisdicció alfonsina.

Eixe procés de territorialització del fur de València, l'evolució de la lluita entre fur de València i fur d'Aragó per a l'organització política del regne, constituïx, sens dubte, la clau per a entendre la configuració institucional dels municipis valencians. Jaume I pretenia estendre el fur de València com a llei vàlida per a tot el territori, la qual cosa suposava una evident limitació per als senyors aragonesos que havien repoblat la zona nord, en quedar subjectes a la jurisdicció reial i en detriment de les seues prerrogatives i de la seua independència tradicional. La pugna entre la noblesa i la monarquia va quedar plantejada amb la dualitat foral, encara que la noblesa aragonesa, més que pretendre la imposició del fur d'Aragó com a llei general, va intentar —a parer meu— mantenir la seua situació de privilegi.

Quan el 1261 Jaume I intentà estendre a tot el regne el fur valencià, la noblesa aragonesa, encapçalada per Pedro Fernández de Azagra, Eximèn d'Urrea i Artal de Luna, va abandonar les Corts. Després, el 1264, es va negar a prestar ajuda al rei per a sufocar la revolta mudèjar de Múrcia i li va exigir la vigència del fur d'Aragó al regne de València, si bé es va conformar de mantenir-la tan sols en els seus senyoriis. El 1285, Pere III nomenava un justícia aragonès per a fer valdre els drets de la noblesa, dels cavallers i dels infançons al regne de València. La creixent pressió aragonesa va obligar a finals del 1286 Alfons el Liberal a garantir l'aplicació del fur d'Aragó en terres valencianes, però la resistència dels oficials i de les viles valencianes va forçar l'acció d'una host aragonesa a les hortes de Morvedre i de València a començaments del 1287 (Furió, 1995).

El fur de València era més procliu a la intervenció de la monarquia, perquè el carisma del poder reial era fonamentalment justicialista, atribuint la presidència dels tribunals i de la jurisdicció sobre la població als oficials o magistrats del rei: funcionaris com ara el batle o el lloctinent-procurador-governador o representants municipals del tipus cúria-justícia. Tots els quals estaven ben regulats en els furs valencians en l'exercici del mer i mixt imperi, és a dir, l'alta i baixa justícia referida a penalitat major i menor de les causes que es reservava el sobirà en tots els casos, mentre que els senyors aragonesos volien conservar el seu exercici i evitar la ingerència de la jurisdicció reial, sempre sota l'empara del justícia d'Aragó.

El fur d'Aragó o de Saragossa tenia fortes influències de furs fronterers, els quals preveïen una multitud de situacions de privilegi per als repobladors, amb exempcions i franquícies, i fins i tot s'ha indicat que, de vegades, el Costum català era més oneros per als nous habitants i assumia més dependència senyorial que els llocs poblats a fur d'Aragó. Més encara, sembla que els nivells d'explotació i fiscalitat eren semblants tant en el reialenc com en el senyoriu, en una àrea d'altra banda susceptible de ser colonitzada per mitjà de l'atracció de llauradors forans. En este sentit, l'interès de la monarquia es projectava en un territori sobre el qual regnar sense les traves que l'aristocràcia imposava a l'acció de govern a Aragó i a Catalunya. Per als nobles aragonesos radicats al regne de València, negar-se a admetre el fur de València no tenia explícitament un interès econòmic, expressat en un increment de

les rendes camperoles, sinó fonaments polítics, institucionals i identitaris, l'objectiu dels quals no era un altre que limitar el poder reial, expressat en l'exercici de la seua jurisdicció sobirana, aquella que condensava la inspiració romana dels furs valencians.

Si bé els monarques van estar molt interessats en la introducció gradual del fur de València a tot el regne, esta tendència va patir retrocessos per les reticències de la noblesa aragonesa, segons s'ha dit. Una multitud de reaccions es van succeir per la contradicció d'interessos entre la noblesa aragonesa i la monarquia. Les necessitats polítiques dels monarques van ser vacil·lants quant a la seua política legislativa, de manera que la territorialització efectiva seria una obra laboriosa i tardana.

Només a les Corts del 1329 aconseguiren una solució intermèdia amb l'anomenada jurisdicció alfonsina, amb la qual les concessions règies als senyors aragonesos dins el regne de València serien tan beneficioses que els pareixeria més profitós sotmetre's als furs valencians com a llei general, que, ara sí, quasi superava la dualitat jurídica del regne de València (furs de València i furs d'Aragó), de manera que es va aplicar als llocs poblats amb més de quinze cases habitades per cristians, i es va fer quasi universal.

Així, en l'exercici dels drets de justícia senyorial s'escapaven els delictes que pogueren castigar-se amb pena de mort, desterrament, mutilació o càstig corporal per damunt dels cent assots, així com l'aplicació de turment durant els interrogatoris. En canvi, estos mateixos senyors titulars de la jurisdicció alfonsina percebrien la meitat de les penes pecuniàries de tots els processos criminals. D'altra banda, també quedaven privats d'imposar contribucions o cises i d'exigir treballs, servicis, ostatsges o cavalcadures als seus vassalls, però, en contrapartida, es preveia la introducció dels nobles en les institucions de govern del reialenc, especialment a la ciutat de València, on els cavallers van poder accedir a places previstes en òrgans de govern (jurats, consellers, justícies i mostassaf) en les mateixes condicions que els prohoms i els ciutadans. Tanmateix els cavallers van mantenir la seua jurisdicció privativa davant els oficials del rei, sobretot a l'hora de ser jutjats. El Tribunal de la Procuració, precedent del de la Governació, alliberava de fet els cavallers i la noblesa dels justícies ciutadans, erigint-se com a tribunal regi quasi privatiu per als plets de la noblesa (Romeu, 1972).

El model d'organització civil assajat a les viles seguiria l'exemple avançat a la ciutat de València, manifestant-se com a expressió feaent de la jurisdicció i de la sobirania reial, sostingut en tres pilars fonamentals: 1) el cúria-justícia; 2) els jurats i el consell, i 3) el mostassaf. Com a conseqüència de l'expansió del fur reial, esta estructura de govern seria comuna per a les viles de reialenc. Per mitjà de privilegis o cartes de poblament, el 1245 s'estenia a Dénia, el 1248 a Morvedre i a Onda, el 1259 a Alzira, el 1250 a Peníscola, el 1252 a Cullera i el 1253 a Lliria. L'any 1261, a més dels llocs esmentats, s'aplicava a Vilafamés, Corbera i a vint-i-nou poblacions en total amb distinta grandària. A la carta de poblament d'Olocau, el 1271, s'utilitzava per primera vegada la denominació *foros regni Valentie* que, a la mort de Jaume I, reunia ja 1558 furs (Garcia Edo, 2002). El 1278, s'aplicava també a Xàtiva i a Gandia, i el 1283 s'ampliava a Sogorb, Morella i Castelló, ratificant-ho a les anteriors i fent-ho extensiu a totes les viles, llocs i castells del territori valencià. D'esta manera, l'executiu ciutadà basat en l'activitat col·legial dels jurats, consellers, justícia i mostassaf es difonia a totes les localitats, dotant el reialenc d'un marc de govern homogeni, que sostenia des de les viles el projecte sobiranista de creació d'un regne.

En els primers moments, els escassos contingents cristians van haver de concentrar-se en unes quantes viles, des de les quals els colonitzadors van implantar el seu sistema de valors i les seues institucions de govern. No obstant això, el procés de configuració de la geografia de la colonització pot sintetitzar-se de la manera següent (Torró, 2006): amb la fi oficial de la campanya de conquesta, el 1245, al nord del Xúquer havien sigut repoblades Morella, Borriana, València i també Castelló, la qual

canviaria d'emplaçament el 1251, mentre que al sud del riu ho havien sigut Alzira, Xàtiva, Dénia i Bairén, última plaça que canviaria d'emplaçament amb la fundació de Gandia el 1249. Després de la primera insurgència d'al-Azraq, Jaume I va disposar la colonització d'Albaida, Llutxent, Ontinyent, Cocentaina, Bocairent, Alcoi i Calp, així com la de Lliria, Xèrica i Sogorb; després de la segona revol·ta mudèjar, es van poblar Castalla i Xixona, i el 1274 es fundava Vila-real.

Convé recordar que Jaume I va anar reservant-se els nuclis de millor situació estratègica per al patrimoni reial, i inclús va desenvolupar el principi d'una política de noves fundacions urbanes, consolidades amb privilegis, franquícies i llibertats per a afavorir la colonització i l'arrelament de les poblacions que acabarien formant el braç reial a les Corts valencianes. D'esta manera, el territori quedava vertebrat en llocs i viles de distinta entitat demogràfica i econòmica que començaren a constituir-se també com a centres de mercat comarcal (dotació de fires, privilegis de mercat, carregadors, etcètera).

La creació del nou règim jurídic valencià, així com l'extensió del seu ordenament al nombre més gran possible de localitats, tenia com a objecte la uniformització del conjunt davall l'autoritat reial. La política municipal de Jaume I consistia a aplicar el fur de València; per tant, el model institucional que presidiria l'organització de les comunitats colonitzadores seria bàsicament el de la capital, encara que adaptat a les circumstàncies de desenvolupament local. Per exemple, Xàtiva passà de tenir catorze a vint-i-quatre consellers el 1424; Oriola tingué dos justícies, civil i criminal, des del 1336; Gandia tenia quatre jurats, un justícia i consell de prohoms encara el 1370, etcètera.

D'esta manera pot entendre's millor el salt qualitatiu fet des de la colonització fins a la urbanització del territori. L'eclosió d'esta estratègia reial de municipalització es pot comprovar en àmbits simultanis:

1) Fiscal. El 1255, Jaume I rebia una de les primeres contribucions generals recaptades entre les viles del regne, que ens permet fer-nos una idea de la jerarquia i de la grandària de la geografia urbana si ens atenim a la quantia de la recaptació: València, trenta mil sous; Morella i Xàtiva, deu mil cada una; Morvedre, cinc mil; Lliria, Borriana, Alzira, Onda i Gandia, tres mil en cada cas; Bunyol, Peníscola, Cullera, Dénia i Cocentaina, dos mil per localitat; Sogorb, Uixó i Corbera van pagar per separat mil cinc-cents sous, i Eslida, Llutxent, Albaida i Ontinyent, mil cada una (Huici i Cabanes, 1978).

2) Institucional. Els registres de Jesús Ernest Martínez Ferrando realitzats sobre els documents de la cancelleria de Jaume I i de Pere III permeten comprovar la progressiva implantació de les magistratures en la geografia urbana valenciana, amb l'extensió de les escrivanies locals, els cùries, el Costum, el justícia, el Consell de prohoms, etc. en diferents moments: Borriana posseïx cùria, 1238; Dénia, concessió de Costum de València, 1245; Sogorb, justícia, 1248; Morvedre, Costum de València, 1248; Alzira, comunitat de prohoms, 1249; Morella, fur de València, 1250; Sueca, fur de València, 1251; Cullera, elecció del justícia entre els prohoms de la vila, 1256; Xàtiva, justícia, 1258; Gandia, batle i justícia, 1259; Alpont, justícia, 1259; Alcoi, llibre de justícia, 1263; Ontinyent, donació de l'escrivania del cùria, 1263; Cocentaina, justícia, 1264; Lliria, escrivania del cùria, 1264; Olocau, nomenament del justícia local, 1275; Calp, elecció del primer justícia, 1280; Castelló, Costum de València, 1283 (Martínez Ferrando, 1934).

3) Polític, degut a la constitució del braç reial a les Corts Valencianes. Segons Pedro López Elum, les successives convocatòries de Corts van afectar un nombre creixent de localitats. A la reunió del 1266 hi assistiren trenta-dos representants del braç reial: vint-i-dos de València, quatre de Xàtiva, quatre de Morvedre i dos de Borriana; el 1271, Jaume I arrellegà en un mateix document les peticions de València, Xàtiva, Ontinyent, Albaida, Alzira, Cocentaina, Gandia, Cullera, Morvedre, Borriana, Peníscola, Onda, Sogorb, Lliria, Morella (foren citades quinze localitats: les quatre del 1266 i onze més) i en general totes les viles reials per a ratificar l'ocupació de terres i cases malgrat no comptar

amb el títol de propietat adequat; el 1281 van ser convocades disset localitats (Alzira, València, Xàtiva, Ontinyent, Bocairent, Lliria, Sogorb, Gandia, Dénia, Alcoi, Cullera, Morvedre, Borriana, Castelló, Morella, Peníscola i Cocentaina); a la fallida reunió de Corts del 1286 es convocaren vint-i-vuit localitats amb quatre síndics cada una, és a dir, cent dotze representants de municipis (López, 2001).

En conclusió, amb la municipalització del territori la societat civil de les comunitats locals adquiria representació entre la societat política en ser incloses aquestes localitats dins del braç reial. No obstant això, per finalitzar cabria plantejar un interrogant per a la reflexió: pot considerar-se que l'intens procés de senyorialització del patrimoni reial —prorrogat entre els últims decennis del segle XIII i el primer quart del segle XIV— coadjuvava a l'extensió de les magistratures municipals? Entre el 1278 i el 1325 passaren de reialenc a senyoriu trenta-sis viles i llocs, quan era molt més que previsible que hagueren assumit —abans— les magistratures del fur valencià (Furió, 1995). Una vegada segregades del patrimoni reial les van conservar, constituïdes ara com a òrgans clau d'interlocució amb el poder senyorial. D'esta manera, l'estructura municipal preconitzada pel fur reial acabava arrelant també en els llocs i viles valencians de senyoriu.

APÈNDIX: MODEL DE GOVERN DE LA CIUTAT DE VALÈNCIA

I) El cúria va ser la primera institució de govern en els llocs poblats per la monarquia després de ser conquerits, i a València està documentat ja uns mesos abans de la rendició. Prenent com a referent el magistrat de Tortosa i Lleida, Jaume I conferia al cúria o *cort* la capacitat directiva necessària per a l'administració de la ciutat ocupada recentment, així com atribucions judicials sobre els plets civils i criminals que s'hi plantejaren. La seua elecció la faria el mateix monarca, encara que prompte s'observava una certa participació de la ciutadania en la renovació anual del càrrec amb el nomenament de tres candidats a exercir el lloc, entre els quals el rei o el seu representant o batle en triarien un. Es tractava d'un magistrat regi amb jurisdicció local, electe entre els veïns de la ciutat, un càrrec que no era delegable, i que era instituït amb caràcter de privilegi o de prebenda en els llocs conquerits que posseïen notable influència. La seua principal missió va ser mantenir la pau pública i arbitrar solucions ordenades als conflictes. Des del primer moment, el cúria va estar assessorat per un consell de prohoms, identificat amb el grup de persones o de veïns notables que havien nominat la terna de candidats a exercir el lloc, si bé el seu nombre, elecció, actuació i extracció social resulta difícil de precisar. Entre el 1250 i el 1251, el cúria va desaparèixer com a institució, perquè les seues tasques administratives havien sigut encomanades als jurats el 1245, mentre que les judicials passarien al justícia de València el 1266.

El cúria establia en nom del monarca un règim de govern fonamentalment judicial a les terres de frontera. Així, entre el 1239 i el 1245, el cúria de València es va ocupar d'equilibrar una societat urbana en què les tasques militars i d'ocupació seguien molt vives i en què els problemes derivats dels repartiments de béns immobles o de botins, quan no l'oberta violència, constituïen una font contínua de plets. En els seus quefers polítics, econòmics i fiscals, el cúria sempre va estar acompanyat per la presència difusa però perenne dels prohoms, representants naturals de les collectivitats veïnals recentment establertes als nous territoris i que prompte aconseguïen caràcter d'entitats públiques amb la creació del municipi. La ciutat va quedar organitzada en un primer moment amb l'associació dels oficials reials, com el batle i el cúria, i amb la representació del veïnat a través dels prohoms de la localitat. Esta conjunció donaria lloc a la creació d'un règim de caràcter premunicipal en què l'administració urbana es mantenia molt subjecta als oficials del rei.

Des del 1266, poc abans de Nadal, els quatre jurats ciutadans junt amb el consell nominaven tres

prohoms com a candidats a exercir el càrrec de justícia durant un any, entre els quals el rei o en la seua absència el seu batle en designaria un per a exercir el càrrec. Des del 1283, les candidatures presentades per les parròquies empraven un sorteig de redolins per a seleccionar la terna de persones entre les quals el rei o el batle assenyalaria qui exerciria de justícia durant l'any següent. El justícia, a més de les seues funcions judicials, va tindre encomanat un paper representatiu i cerimonial d'una transcendència extraordinària perquè s'ocupava no sols de les tasques directives en el tractament i consecució dels judicis, sinó també del manteniment de l'ordre públic, del comandament de les milícies ciutadanes i de la representació del municipi com a entitat política i jurisdiccional enfront d'altres institucions, exercint de portaestendard en les accions militars i cerimonials de València.

II) L'establiment d'un autèntic règim municipal amb òrgans autònoms de govern data del 1245, quan Jaume I concedia als prohoms i universitat de València la facultat de triar quatre jurats. No obstant això, els jurats no van substituir el cúria, sinó que el van complementar, ja que est va seguir reservant-se les tasques judicials en què els prohoms seguien assessorant-lo, les quals perdurarien encara després de la transformació del cúria en justícia de València. El paralelisme entre la fi de la campanya bèl·lica a Biar, el febrer del 1245, i l'immediat interès del monarca en la fundació del primer municipi el setembre del mateix any és palès.

La genuïna institució municipal valenciana naixeria de la conjunció del poder regi representat pel cúria i l'interès dels prohoms assentats a la ciutat. La coincidència d'interessos entre ambdós es va fer patent des de la redacció del Costum, i transcorreguts set anys després de la rendició de la València islàmica la ciutat era dotada d'una institució local sense parangó a la Corona d'Aragó: els jurats. Un privilegi reial delegava parcialment el poder del monarca a certes persones que l'habitaven, els prohoms, els quals quedaven facultats per a triar i mantenir quatre jurats. És a dir, quatre prohoms del veïnat triats com a jurats i renovables anualment per a administrar, governar i regir el nucli urbà i el seu terme en nom del rei, a qui havien de brindar un jurament de fidelitat i homenatge amb anterioritat a la presa de possessió del càrrec. Per exercir la seua tasca utilitzarien un consell assessor i consultiu integrat per aquells membres que seleccionaven entre el conjunt de prohoms. El 1266, un nou privilegi de Jaume I donaria caràcter perpetu a esta institució: jurats i consell. El procés de constitució del municipi valencià es va produir gràcies a una accelerada transició des de l'esquema rudimentari premunicipal fins a una estructura orgànica (1239-1245).

El 1278, Pere el Gran, successor de Jaume I, augmentaria el nombre de jurats de quatre a sis. La reforma tindria una forta arrel social que trencava l'exclusivisme polític dels ciutadans, perquè les sis places es repartirien de manera proporcional entre les tres mans o categories socials en què es dividien els habitants de València, tots els quals coparticiparien per igual també en el consell assessor, consell o assemblea de govern. No obstant això, la vigència d'est privilegi va ser breu: el 1283 seria revocat i substituït per un altre en què els sis jurats de diferent condició estamental desapareixien, el seu nombre tornava a quedar reduït a quatre, i de nou s'adjudicava completament el govern als ciutadans, restringint la participació en el poder a les altres dues mans, relegades a una presència assessora al consell de govern. El consell quedava estructurat de forma precisa amb els consellers de ciutadans seleccionats entre les dotze parròquies, i a més amb les corporacions de quinze oficis que afegien els seus prohoms a la representació assembleària municipal.

III) El mostassaf va constituir una magistratura municipal d'una rellevància especial per a la regulació de la vida social i econòmica de València. Junt amb el cúria, el mostassaf, com a versió del *muhtasib* islàmic, constituïx una de les institucions més antigues, i el seu rang estava situat després dels jurats i el justícia. En un sentit molt ampli, feia de policia de mercat, encarregat que no es defraudara en el pes i la

qualitat dels articles, que es compliren els pactes entre compradors i venedors, de l'abastiment del mercat i de la regulació dels preus. Així i tot, les seues atribucions anaven molt més enllà, ja que s'ocupava de la política urbanística, de la salubritat dels carrers, del clavegueram, etc. A més a més, posseïa un tribunal que procedia i sentenciava en un ampli espectre de matèries, coneixent les causes sumàriament, sense escrits i sense apel·lacions. Com el justícia, era un magistrat en què la municipalitat havia delegat certes competències i atribucions, per la qual cosa les seues actuacions suposaven el simple compliment de les decisions que sota la forma d'ordenances havien sigut adoptades pels jurats i el consell.

Malgrat que era d'origen islàmic o andalusí, la institució va passar a ser regulada com un òrgan de govern del nou ordre el 1239, tot preveient la renovació anual del seu regent. Si en un primer moment el càrrec era proveït directament pel rei —igual que el cúria—, ja en el Costum es va estipular que fóra electe per i entre els prohoms de València. Des del 1250 seria triat la vespra de la festivitat de Santa Maria de setembre, i prenia possessió el dia de Sant Miquel. També el 1283, Pere el Gran va ordenar que els jurats i els prohoms nominaren un candidat parroquial per a accedir al càrrec, mentre que els redolins reduïrien els candidats a tres, entre els quals el rei o en el seu lloc el batle designarien el personatge per a exercir la magistratura durant un any. El mostassaf de València inspiraria els de Mallorca, Barcelona, Alacant, Castelló o Albalat de la Ribera.

BIBLIOGRAFIA

- BURNS, Robert I. (1991). «El dret canònic i la reconquesta: convergència i simbiosi». A: *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València: Tres i Quatre.
- DUALDE, Manuel (1950). *Fori antiqui Valentie*. Madrid: València: Consejo Superior de Investigaciones Científicas: Instituto Jerónimo Zurita: Escuela de Estudios Medievales.
- FURIÓ, Antoni (1995). *Història del País Valencià*. València: Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- GARCIA EDO, Vicent (2002). «Estudi jurídic-històric dels Furs de València». A: *Furs de València*. Vol. IX. Barcelona: Barcino.
- HERNÁNDEZ-TEJERO, FRANCISCO (1998). *Las instituciones de Justiniano*. Granada: Comares.
- HUICI, Antonio; CABANES, María Desamparados (1978). *Documentos de Jaime I de Aragón*. Vol. 3: 1251-1257. València: Anubar.
- LÓPEZ ELUM, Pedro (2001). *Los orígenes de los Furs de València y de las Cortes del siglo XIII*. València: Biblioteca Valenciana.
- LOSCERTALES, Pilar (1946). *Costumbres de Lérida*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernest (1934). *Catálogo de la documentación relativa al antiguo reino de Valencia existente en los registros de la Cancillería*. Vol. I: *Jaime I el Conquistador*. Madrid: Imprenta Góngora.
- NARBONA, Rafael (1990). «Inicios de la organización político-institucional en los municipios valencianos del siglo XII». A: *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- (1995). *Valencia, municipio medieval: Poder político y luchas ciudadanas, 1239-1418*. València: Ajuntament de València.
- (2008a). *Privilegios y pergaminos de Jaime I en el Archivo Municipal de Valencia*. València: Ajuntament de València.
- (2008b). *El regne de València*. Catàleg de l'exposició «Jaume I el Conqueridor». València: Generalitat Valenciana. [Any Jaume I]
- PETIT, Eugène (2002). *Tratado elemental de derecho romano*. Traducció i ampliació de l'edició francesa per José Fernández González. Mèxic: Porrúa.
- ROMEU, Silvia (1972). «Los fueros de Valencia y los fueros de Aragón: jurisdicción alfonsina». *Anuario de Historia del Derecho Español* [Madrid], núm. 42, p. 86-92.
- TORRÓ, Josep (2006). *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana, 1238-1276*. València: Publicacions de la Universitat de València.